

majčinoj gostionici u Nemačkoj Vera oseća "istu jezu tuđenja", prepoznavajući u radinosti i užurbanosti istu onu energiju koja je "izmišljala obmanjivačke natpise po logoru, nazive za blokove, vučire, za kuće radosti, koja je ukruživala korak stražara u stroju, koja je dresirala vučjake da neposlušnim logorašima cepaju meso". Možda je vrhunac ove drame apsurdna trenutak u kome Vera, u svojoj "leđenoj usamljenosti", sluti da su svuda oko nje "tuđini, aveti", te da je, "napustivši logor, ostavila jedino mesto gde se sporazumevala, gde su je okruživali pravi, bliski ljudi". A kada se, na kraju, Vera i Sredoje nađu u Novom Sadu, kada joj Sredoje preda slučajno otkriveni Gospođičin dnevnik, koji doziva njihovu prvu mladost, to traganje za izgubljenim vremenom završava se Sredojevim saznanjem da nema prava da je odvrća od ponovnog odlaska kod majke u Nemačku, kao i Verinom slutnjom da "sem parenje sa Sredojem i nema šta više da očekuje u Novom Sadu, gde zajedno s njim tone". I kada oni na rastanku spaljuju Gospođičin dnevnik, "crveno-žuti plamen" u prvi mah "suklja i skače visoko", da bi zatim, kao i sve drugo u ovom romanu, "počeo da se stinjuje, da tone ka svom dnu, da trepti i nestaje, ostavljajući iz sebe žar i pepeo".

Tišmin roman *Upotreba čoveka*, kao izraz vojvođanskog, mađarsko-jevrejskog novijeg istorijskog iskustva, senzibiliteta i sudbine, pripada svojim jezikom i srpskoj književnosti. Taj senzibilitet je, naravno, naročito u urbanim sredinama, bio vekovima, a posebno dramatično u godinama koje ovaj roman slika, u bliskom kontaktu sa životom srpskog življa i njegovom kulturom. Ta dramatika se ogleda, s jedne strane, recimo, u slikama stradanja srpskih zemljoradnika i sitnih zanatlija u periferijskim naseljima prilikom ulaska mađarskih trupa u Novi Sad, gde je i došlo "do najžešćih ispada, jer se vojska, podsticana da ih vrši, pred slikom skromnosti i napuštenosti osetila najmanje sputana obzirima". S druge strane, možda se znatno kompleksnija evokacija tog socijalnog i istorijskog ambijenta nazire u opisu Mikloša Armanjija, koji je u prvim danima okupacije postavljen za komesara u Kronerovoj trgovini, te, kao "pravi Peštanac" i "činovičko dete" ne zna da li "više zazure od glasnih i obesnih Srba ili od domaćih Mađara koji su od svojih suseda lakomo preuzeli, a sad u ohrabrenosti prevratom još i pustili s lanca istočnjački nemir i bezbrižu". Dakako, to je viđenje jednog stranca koji je došao s okupatorima, ali, kao što je još Andrić primetio, čak i ono što se o nekom može slagati, govori ponešto o njemu. Ukratko, Tišmina *Upotreba čoveka*, kao izraz dramatičnog životnog iskustva srpske, mađarske i jevrejske kulture u kontaktu u burnim vremenima, predstavlja izuzetno značajnu obradu tzv. "internacionalne teme" u našim prostorima, obradu u kojoj je prepoznatljiv i jedinstven umetnički rukopis koji apsurdistički, kamijevski pomera i dramatičuje jedno prustovsko traganje za izgubljenim vremenom, u sasvim autohtonima iskustvenim i istorijskim prostorima, u kojim se katkad čini da jedino goli seks nudi kakav-takav izlaz iz komunizma, kao i, možda, mnogih drugih oblika političkog ustrojstva ljudskih sudbina. U srcu tog iskustva i oblikovanja je egzistencijalna drama večne "upotrebe čoveka", ali njena pozornica su jevrejski, srpski, mađarski, nemački i hrvatski istorijski prostori, neka jevrejsko-srpsko-mađarska srednja Evropa uoči, za vreme i posle Drugog svetskog rata. Dakako, te različite kulture u kontaktu nose i posebne drame, pa i vavilonsko "pometenije umova" u svojim prostorima, "pometenije" koje nalazi i svoj posebni umetnički apsurdistički idiom u svim osnovnim aspektima ovog romana.

IZBOR IZ STRANIH KRITIKA

Jean-Baptiste Mauroux

"Liberté",
9-10. 4. 1988

POTPUNO BEZNAĐE ALEKSANDRA TIŠME

Nasilje, dekadencija, ništavilo, tri su ključne reči koje, u svom potpunom beznađu, sažimaju romaneskno delo A. Tišme, srpskohrvatskog pisca (rođenog u Horgošu, Jugoslavija, 1924). Novi Sad, "srpska Atina", predstavlja za ovog autora polje kliničkog istraživanja ljudskog nasilja, njegove geneze, njegovih izopačenosti; mikrokosmos pomoću kojeg A. Tišma ogoljava mehanizam nasilja u njegovim mentalnim strukturama, u njegovom nesvesnom.

To je slučaj Sergija Rudića, junaka Tišminog poslednjeg romana "Vere i zavere". Inga, ta laka žena koja mu se učinila "kao filmska zvezda", mogla bi da ga izbavi od "poniženja koje je obeležilo ostatak njegovog života" od kada je doživeo strahote rata. Ali Inge nije slobodna. Sergije će uceniti svog prijatelja Eugena, kompromitovanog izdajom koja nikada nije otkrivena, da ubije Baltazara, muža koji smeta. Ali pre toga, u najžešćem stilu Dostojevskog, Sergije se prepušta unutrašnjem sukobu: zašto ne bi on sam ubio Baltazara? Tako bi se osvetio što je bio "samo pion u igri istorije", što je uvek morao da ubija samo "po naredbi". Nije li to onaj njegov dug prema sebi čije bi ga ispunjenje ponovo postavilo, ravnopravnog, na noge?

Počinja da meri i odmerava prednosti i mane zločina na lelujavom tasu svoje savesti, koja je sačuvala intelektualnu oštrinu njegovih refleksa, poput Raskolnikova ume da odene zločin vrlinom. Od tada, Baltazar se u njegovim očima menja u "egoističnog i perfidnog monstruma". Neće li on samleti "zdrava i vredna ljudska bića"? Dinamika zločina je tu, počiva na lukavstvima razuma; nasilje je opravdano veštinom sofizma: pobrkane istine i laži stvaraju ovu ludu logiku kojom su se služili Hitler, Staljin i naš savremenik Pol Pot. Pošto nam je demontirao njen mehanizam, sad pokazuje njeno nemilosrdno delovanje pukim činjenicama koje su više nalik službenom izveštaju nego socijalnoj fresci.

Nasilje prožima čitavo Tišmino delo, nasilje koje samo čeka pogodno tle i prilike da bi razvilo svoje delovanje. To je nasilje Dulića, inspektora iz "Škole bezbožništva", koga jedna porodična tragedija primorava da muči do smrti zatvorenika; još podmuklije nasilje pliva u konfuziji osećanja, koje Tišma prikazuje još strašnijim okružujući ga oreolom čehovljevske nežnosti u "Stanu" gde junak, žrtva zakona, administracije i svoje sopstvene nemaštine, postaje saučesnik u izbacivanju iz stana svog bivšeg profesora ("Škola bezbožništva"). Za Tišmu, čovek je vuk. Čini se da niko u Novom Sadu nije čuo pevanje hora u "Antigoni". Ima mnogo čuda na svetu, ali većeg od čoveka nema.

***

Dva najjača Tišmina dela "Knjiga o Blamu" i "Upotreba čoveka", ponovo se ovih dana pojavljuju u džepnom izdanju. Ova dva romana, napisana 1970. i 1975. godine prevedena na francuski 1986, svakako nisu objašnjenje aktuelnog građanskog rata. Oni govore o preživelim jednog drugog rata, prvog koji je Tišma preživeo, prvog u kojem je možda umro, budući da se često, još i danas, pita zašto u reči "preživeli" stoji ono "živ", što je nešto sasvim drugo: "Vas ipak pomalo ubiju kada ubijaju druge oko vas. To više nije život, to osećanja nezaslužnog uspeha. Izvukli smo se, ali kako?"

U većini njegovih knjiga, čovek ili žena prebacuju sebi što su, ni zbog čega, slučajno, preživeli, nikad ne saznajući nije li to pre pošast, odgovornost, krivica što nisu stradali. Oličenje takvog preživelog je Jevrejin ili Jevrejka udata za pravoslavnog Srbina a zatim preobraćena, ili dete iz jednog od tih mešovitih brakova. To što su ubijeni prvog puta zabranjuje im nadu u smrti, osim ako je samoubistvo, blisko njihovoj preživlosti, ne ubrza.

Januara 21,22,23. 1942, okupatorska mađarska vojska streljala je na Dunavu 1400 Jevreja i Srba. Događaj je detaljno opisan u 11. glavi "Knjige o Blamu", u stilu karakterističnom za Tišminu književnost: istaknuta minucioznost koju emocija nikad ne zaslepljuje, distanca svedoka čija akumulacija viđenih stvari konstruiše tragediju koju on ne želi da prepozna; snaga romansijera ima korene s druge strane morala, tamo gde ljudi najpre prave odabir između živih i mrtvih, odlažući za kasnije, odlažući zauvek podelu između dobra i zla. A da bi pokazao najgore, Tišma ovde gleda očima krvnika. Osećanje nepripadanja svetu kojem je izložen "preživeli" poništava sav stid i sve eksplicitno sažaljenje. Njegove priče odbijaju da sude, one govore ono što jeste, detaljno, nije reč o tome da treba osuditi krvnika ili žrtvu, nego da valja opisati stanje čoveka, životinje kojoj je oduzeta nada. Ta snaga dozvoljava da se kaže neizrecivo, naročito užas logora, sa kliničkom okrutnošću činjenica. Naslovna sintagma "upotreba čoveka" u jednoj formuli sabira čitavo Tišmino delo: čovek je vrsta u vlasti navika, trošna, podložna manipulaciji, neupotrebljiva.

(Sa francuskog prevela Daniela Kermeć)

UČESNIK – ŠTA KOGA ODRŽAVA U ŽIVOTU

Za razliku od Danila Kiša, takode poreklom iz Vojvodine, koji se međutim obreo u Francuskoj, pa se na pravom mestu starao o sudbini svojih dela, Aleksandar Tišma je gotovo ceo svoj život proveo na pogrešnim mestima. Kao sin Srbina i Mađarice jevrejskog porekla, odrastao je u Novom Sadu, kao osamnaestogodišnjak izbegao je masovna hapšenja u okupiranom delu Jugoslavije pobegavši u Budimpeštu, kopao rovove kao prisilni radnik u Transilvaniji, i nakon svog povratka u Novi Sad dospao u komunistička strujanja. "Napravio sam se malim", napisao je u jednom prilogu za ove novine, "da me ni bi razmrskali". Iako nije znao da svira nijedan instrument, postao je muzičar u vojnom orkestru. Nakon toga spasavao se od jedne do druge radne sobe.

Ovakav tip čoveka, kakvog A. T. i sam otelovljuje, postao je junak njegovog dela. Ali šta ovde znači to "junak", kada je reč o beguncima čije drugo lice čine varanje, laganje i ponižavanje, onima koji su postali neprikladni za posleratni period. Isto toliko neprikladni kao i protagonist romana "Knjiga o Blamu". U njegovoj prividnoj odmerenosti krije se ceo užas: morati sve znati, mnogo toga videti i ništa ne raditi protiv sudbine. Izgubiti porodicu, prijatelje, biti ukočen od straha, zatim prepušten životu koji više ne poznaje nikakve moralne norme. Pošto je video toliko mnogo onih koje umiru, Tišma ima osećaj da je bio kukavica. Spoznaja njegovog dela – da svako od nas može vrlo lako prekoračiti liniju koja razdvaja dobro i loše – nagoni i čitaoca da u sebi otkrije plašljivca.

Izašla su tri toma Tišminog "petoknjižja", pored "Knjige o Blamu", to su "Upotreba čoveka" i zbirka pripovedaka "Škola bezbožništva". Sada se ovim tomovima pridružio i četvrti. "Kapo", roman čiji se original pojavio 1987, priča je Vilka Lamiana, Jevrejina iz Jugoslavije, koji nakon okupacije biva prognan u logor i spasava se od smrti tako što kao kapo u Aušvicu zasniva vlastito tlačiteljsko carstvo. Ukoliko Tišma u "Knjizi o Blamu" govori o žrtvi koja preživljava, onda je "Kapo" knjiga o preživlom krivcu.

Međutim, ove dve naizgled suprotne figure na neverovatan način liče. Obe žele da izbegnu akciju i da se pred mašinom koja ubija i melje sve pred sobom, a kotrlja se preko njihove zemlje, sakriju u neki tihi ugao. Ako pak akcija postane neizbežna, oni u svim naizgled beznadežno teškim situacijama postupaju nepromišljeno, zapadajuću u pasivnost, veoma sličnu paralizi, u svedočenje koje će kasnije iznutra trovati očevica.

Među književnim svedočanstvima o holokaustu, Tišmino delo je verovatno najdistanciranije. Uživljavanje u njegove likove nikada ne dovodi do identifikacije. Snažan

pesimistički ton njegovih knjiga verovatno nas dotiče zbog toga što jezik koji autor upotrebljava podražava onu ljudsku slabost koju on smatra najvećom, a to je gubitak saosećanja. Grozote o kojim Tišma priča nemaju ništa inscenirano. Ukoliko se to i desi, rečenice nisu opterećene primesama estetskog doterivanja. Klasično jasne ređaju se pred čitaocem. Na taj način zadržavaju nešto od soka skrivenog posmatrača, koji mora biti srećan što one pogađaju druge, a ne njega.

Istina ovog autora, ukoliko ona može da se pronađe, leži u hladnoći i pristrasnosti njegovih knjiga, koje strpljivo prate kretanje klatna, ponekad zločin, ponekad osvetu, ponekad osvetu osvete. Da bi ovladao materijalom, Tišma uvodi katalog kao stilsko sredstvo. Razbijeni, otrcani, opustošeni predmeti iz stanova, od neoplave komode do starog eksera na kojem je u spavaćoj sobi visila slika, deo su one priče o raspadu koju Tišma uvek iznova priča.

Autor svakako smatra iluzijom činjenicu da bi njegovo delo moglo nekoga da odvrati od toga da upotrebi nasilje.

Čitanjem romana "Kapo" niko neće postati bolji, a oni eventualno pogođeni verovatno ga neće dalje poklanjati drugima: ukoliko roman ne govori direktno o relativizmu morala, onda sasvim sigurno govori o relativnosti moralnih načela. Aleksandru Tišmi je već dosta tužnih tema: knjige kao što su njegove, on više ne želi da čita. Uspeo je da preživi vek, koji je omogućio nastanak njegovih knjiga.

(Sa nemačkog prevela Vesna Drljača)

Aai Prins

"Cicero",
11. 8. 2000

PLAĆENA LJUBAV U NOVOM SADU

Kao praktično sva dela Aleksandra Tišme (1924) i roman *Koje volimo* se dešava u Novom Sadu, gradu u kome je Tišma odrastao. On i dalje u njemu živi, čak ni za vreme NATO bombardovanja ga nije napuštao. Drugi svetski rat neraskidivo je povezan sa njegovim knjigama, u kojima se ne priča samo o užasima, već pre svega o izgubljenosti i duševnoj unakaženosti preživelih. Rat je razorio njihove ideale i spokoj, ništa više neće moći to da popravi.

Sa romanom *Koje volimo* stvari stoje drugačije. Doduše, priča se zbiva, u bezizlaznom, ogoljenom siromaštvu ubrzo nakon Drugog svetskog rata, ali sam rat nije

osnovna tema. Knjigu *Koje volimo* nastanjuju kurve, podvodačice i kurvari, koji, kroz ingenioznu mrežu nepisanih pravila moraju doći do svojih primanja i zadovoljenja. Prostitucija je za većinu žena nužda, za neke je posao u nedostatku boljeg, a opet drugima je to u krvi. U poslednju kategoriju spada Katarina, udovica iz računa, daleko od lepote – mršava, sa žilama poput kanapa zategnutim oko listova – koja je čvrsto odlučila da postane savršena podvodačica. Ima smisla za zlo, oseća da se "lepota za određene ljude u određenim trenucima pretvara u gađenje" i da upravo težnja ka utapanju u ružnoći nagoni muškarce njoj i njenom proračunatom podavanju. Nesumnjivo će nadmašiti svoje konkurentkinje – Milušku na primer, u njenom sirotinjskom suterenu, gde curi zelena vlaga sa zidova i stanuju čitave generacije kurvi: Miluškina kostobolna, nagluva majka, sama Miluška, plava od pića i brkata kao odžačar i njena mlađa, mršava sestra koja je zbog tuberkuloze već mesecima na bolovanju. Sve su one u svoje doba prošle službu plaćene ljubavi, ali su ih vreme i kratko pamćenje učinili časnim.

I tako prolazi šarena parada podvodačica i devojaka: Cvikerašica, Cigančica, Prljava Mara, kao i Komšika, koja se jedino naručuje kada su gospoda u žurbi a niko drugi nije na raspolaganju. Tu su i mušterije: Dević, neodlučan u svojim pokušajima da spase eteričnu Eminu iz plitkog gliba malograđanskih ogovaranja i Sajdzija, nezasićen strasti za devojkama najgore, ali baš zato najbolje sorte, za početnicama, siromaštvom dovedenim do kršenja zakona.

Sve u svemu, to je pravo malo preduzeće kojim ove dame rukovode, sa onovremenim preduzetništvom posredovanja, hvaljenja, nuđenja, povezivanja mušterija, preduzimačkog rizika (policija i komšije) i marketinga. Utoliko je tužnije što je branša pružala slabu perspektivu.

Pa ipak *Koje volimo* nije turobna knjiga, jer je užitek koji Tišmina slikovita proza pruža suviše velik. Toliko se uvukao pod kožu svim svojim likovima najrazličitijih vrsta i veličina sa svim njihovim lukavstvima i slojevitostima da čitalac ne dobija samo skoro opipljiv utisak "prodaje nežnosti", već počinje da uviđa i neobičnu lepotu samog čina.

(Sa flamanskog preveo Ognjen Lopušina)

Cristina Bongiorno

*"Il giornale",
30. 5. 1993*

SKLADIŠTE PRODANIH TELA

Ova Tišmina slika – autor je potpuno otrgnut od romantičarskih tradicija savremenih pisaca svoje zemlje – precizan je prikaz prilika u jednom društvu uronjenom u ono što je Miroslav Krleža definisao kao "panonsku kaljužu". To je autentičan odraz jednog sveta kome je istorijsko vreme strano, gde se u prolazanju dana i generacija ne javlja ništa drugo do svakodnevno smenjivanje jedenja i spavanja. Pauze su obeležene radostima seksa i interesa (u specifičnom sledu događaja ovde ispričanom) koji se prepliću. Kao apsolutni kontrolor pojavljuje se Država sa svoja dva komplementarna lica: vladajućim moralom i zakonom.

Muškarci u prolazu, zastupnici, tehničari i lokalni malograđani raspoređuju se po mizernim devojačkim kapijama, vučeni konkurencijom, vučeni savezništvom. I ne iscrpljuju se svi odnosi u trenutnom zagrljaju. Pomognute posebnim erotskim sklonostim i trajnijim nesvesnim potrebama skiciraju se i moguće trajnije emotivne veze. Ali sve ostaje obustavljeno u skrivenoj neizvesnosti, potkrepljenoj neizbežnim intervenisanjem Zakona.

Determinizam je, u stvari, filozofija koja prožima priču, koja se može tumačiti i kao metafora krize u ovom delu Evrope što je ostao intimno balsamovan. Nije samo rat – čini se da sugeriše Tišma – užas i njegov izvor. Ta ženska tela, prodavana grupno, i pojedinačno, savršeni su simbol nervoznog saučesništva.

Da bi se "praktikovanje ljubavi" moglo realizovati, potrebni su odgovarajući "ekonomski" uslovi: mušterija, posrednik i – prirodno – osnovne sirovine. Vrteška na slamaricama – u gustom Tišminom narativnom tkanju – nema sladunjav i izveštačen miris uhranjenih damica: više nego ičim natopljena je teškim vonjem soba nadimljenih parom sirotinjskih čorbi, u kojima se skidaju seoske devojke magnetski privučene "lakim" novcem, spremne da skliznu pod svoje potrošače sa ravnodušnošću sapunčića koji se topi u kadi.

Bez upućivanja direktne kritike "realnom socijalizmu", jasnim i neobojenim tekstom, autor temeljno istražuje srž jednog društva kojim vladaju isključivo primarne želje, jedva zamaskirane pokoricom nikada metabolizovanog građanskog izgleda. Intervencija tutora poretka, koja unosi pometnju u ove bedne kuće sramnog života, doživljava se, s prigušenim buntom, kao nepravedna i neshvatljiva – spoljna intervencija. Koja, međutim, ne prodire u svest onih koji je čine, ne budi osećanje krivice, nego ih navodi da budu mudriji, da se odmaknu u stranu na trenutak, da se povuku u intimno a nepresušno – fatalističko osećanje egzistencije.

*(Sa italijanskog prevela Nada Selaković)*BIBLIOGRAFIJA KNJIGA
ALEKSANDRA TIŠME

a) na srpskom jeziku

1. Насељени свет. – Нови Сад : Матица српска, 1956. – 69 стр.
2. Кривице. – Нови Сад : Матица српска, 1961. – 151 стр.
3. Крчма. – Нови Сад : Прогрес, 1961. – 42 стр.
4. Насиље – Београд : Просвета, 1965. – 224 стр.
5. Другде : путописи. – Београд : Нолит, 1969. – 216 стр.
6. За црном девојком. – Београд : Просвета, 1969. – 187 стр.
7. Књига о Бламу : роман. – Београд : Нолит, 1972. – 272 стр.
8. Мртви угao. – Нови Сад : Раднички универзитет "Радиој Ћиранов", 1973. – 228 стр.
9. Употреба човека : роман. – Београд : Нолит, 1976. – 345 стр.
10. Повратак миру : приповетке. – Београд : Нолит, 1977. – 331 стр.
11. Употреба човека : роман. – 2. изд. – Београд : Нолит, 1977. – 331 стр.
12. Школа безбожништва : приповетке. – Београд : Нолит, 1978. – 174 стр.
13. Без крика : девет приповедака. – Београд : Нолит, 1980. – 217 стр.
14. За црном девојком : роман. – Београд : Нолит, 1980. – 235 стр.
15. Књига о Бламу : роман. – Београд : Нолит, 1980. – 325 стр.
16. Мртви угao : приповетке. – Београд : Нолит, 1980. – 229 стр.
17. Употреба човека : роман. – Београд : Нолит, 1980. – 314 стр.
18. Школа безбожништва : деветнаест приповедака. – Београд : Нолит, 1980. – 253 стр.
19. Бегунци. – Титоград : Пobjеда, 1981. – 212 стр.
20. Употреба човека / [поговор и напомене написао Бранко Поповић]. – Београд : Нолит, 1981. – 316 стр.
21. Vere i zavere : роман. – Београд : Нолит, 1983. – 274 стр.
22. Капо : роман. – Београд : Нолит, 1987. – 307 стр.
23. Насељени свет, Крчма и остало. – Нови Сад : Књижевна заједница Новог Сада, 1987. – 130 стр.
24. Употреба човека : роман. – Нови Сад : Књижевна заједница Новог Сада, [1987]. – 300 стр.
25. Хиљаду и друга ноћ : изабране приповетке / избор и предговор Милица Николић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1987. – XXXVII, 279 стр.
26. Књига о Бламу : роман. – Нови Сад : Књижевна заједница Новог Сада, 1988. – 235 стр.
27. Књига о Бламу / [приредио Slavko Leovac]. – Сарајево : "Veselin Masleša", 1989. – 231 стр.